

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.123.1(130)Гегель

ГЕГЕЛЬ ТА ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ ДІАЛЕКТИКИ ЯК СИНТЕЗУ ТЕОРЕТИЧНОГО І ПРАКТИЧНОГО

Василь Лисий

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Тільки в системі Гегеля вперше проаналізовано логічну діалектику як єдність (синтез) теоретичного й практичного. Такий синтез виявляється в понятті творчості, загальнодіалектичним аналогом якої є поняття методу, а далі – розвитку.

Ключові слова: теоретичне, практичне, метод, діалектика, творчість, ідея.

З'ясування й розв'язання проблеми усвідомлення (розуміння) діалектики як синтезу теоретичного й практичного може бути плідним тільки тоді, коли в основі аналізу лежить ідея структурування філософії, її системоутворення. Гегель, на відміну від своїх попередників (Канта, Фіхте, Шеллінга), не будує свою філософську систему як науку про діяльність (теоретичну, практичну, художню). Системоутворюючим поняттям для нього є "абсолютна ідея", яка водночас є спонукальною причиною усієї духовної й матеріальної реальності, зображенням якої є філософія. В окремих частинах своєї системи (або інакше – вузлах, ланках) Гегель усе ж вводить поняття теоретичного й практичного. При цьому останні виступають у нього як теоретична й практична ідея, ідея пізнання та ідея добра, теоретичного й практичного розуму тощо. У цьому переконуємось, розглядаючи структуру й зміст "Науки логіки", "Філософії природи", "Філософії духу" та інших творів. Зауважимо, що думки Гегеля та його попередників щодо природи теоретичного й практичного, їх співвідношення в основі своїй співпадають.

З іншого боку, Гегель по праву увійшов в історію філософії як творець діалектичного методу (діалектики), хоча й у логічній формі. Причому, на відміну від Канта, Фіхте і Шеллінга (а особливо двох останніх), він чітко й однозначно називає свій і свідомо ним застосований метод діалектикою. "В спекулятивній логіці, – підкреслює він, – міститься чисто розсудкова логіка, і першу можна зразу ж перетворити в останню; для цього потрібно тільки викинути з неї діалектичне і розумне, і вона перетвориться в те, що являє собою звичайна логіка..." [1, с. 210]. У чому ж полягає суть цього методу (діалектики)? Тут є та ж тріада (теза, антитеза, синтез), яку ми простежуємо у творах Фіхте і Шеллінга. "...Розкриття того, що єдино тільки й може бути істинним методом філософської науки, – підкреслює Гегель, – складає предмет самої логіки, адже метод є усвідомленням форми внутрішнього саморуху її змісту. У "Феноменології духу" я дав взірець цього методу до

більш конкретного предмету, до свідомості” [2, с. 107–108]. Щодо вказаного методу Гегель веде мову у “Феноменології духу” таким чином: “Наука повинна організовуватися тільки власним життям поняття; в ній визначеність, яка за схемою зовнішньо наклеюється на наявне буття, є сама себе рухома душа наповненого змісту. Рух суцього полягає в тому, що, з одного боку, воно стає чимось іншим і тим самим – своїм іманентним змістом; з другого боку, суще повертає в себе це розгортання або це своє наявне буття, тобто перетворює себе само в деякий момент і спрощується до визначеності. В такому русі негативність є розрізнення і покладання наявного буття. В цьому поверненні до себе вона є становленням вже певної простоти. Саме таким способом зміст показує, що його визначеність не прийнята від другого і не причеплена (до нього), а він сам надає її собі і, виходячи з себе, визначає себе в якості моменту і встановлює собі місце всередині цілого” [3, с. 28]. Це є справді істинний метод, бо як справедливо підкреслює Вільгельм Віндельбанд, “...гегелівська діалектика з її визначеннями відносного права всіх окремих моментів давала ... рівновазі теоретичний вираз. Велика система розвитку відхиляла в певному смислі всяке однобічне твердження чи позицію і зводила їх до моменту цілого, яке одне являє істину” [4, с. 319]. Саме гегелівська теорія діалектики викладена в змісті “Науки логіки”, а діалектичний метод в останньому її розділі “Абсолютна ідея”. Наголосимо, що вказаному розділові безпосередньо передуює аналіз теоретичного й практичного (теоретичної й практичної ідей як ідей істини й добра).

З погляду принципу єдності логічного та історичного і з точки зору тлумачення діалектики як єдності (синтез) теоретичного й практичного це зрозуміло. Послідовність розгортання логічних категорій у Гегеля відтворює в стислому вигляді відповідну послідовність їх виникнення в історії філософії. Звідси історично теоретичне й практичне Канта (“чистий і практичний розум”), Фіхте (“теоретичне й практичне науковчення”), Шеллінга (“теоретична й практична філософія”) передували виникненню “Науки логіки” Гегеля, і, звичайно, останнього розділу її – “Абсолютна ідея”, у якому в концентрованому вигляді зосереджена власне діалектика німецького філософа. Тому й логічно: у структурі “Науки логіки” теоретична ідея (пізнання), практична ідея (добра) безпосередньо передують розділу “Абсолютна ідея”, тобто, діалектиці, діалектичному методу. У цьому випадку принцип єдності логічного та історичного, а можливо й аналіз природи самої діалектики дозволили філософові розкрити останню як синтез теоретичного й практичного. “Абсолютна ідея, – пише Гегель, – є тотожність теоретичної і практичної ідей, кожна з яких, взята окремо, ще однобічна і має всередині себе саму ідею лише як пошукове потойбічне й недосягнуту мету; тому кожна з них є синтез прагнення, настільки ж має всередині себе ідею, наскільки і не має її, переходить від одного до другого, але не зводить воедино цих двох мислених моментів (beide Gedanken), а залишається в їх суперечності” [5, с. 288]. Отже, існує знак рівності між діалектикою й абсолютною ідеєю. Що ж є насправді абсолютна ідея? Щодо цього існує не одна точка зору. Сам філософ вважав її єдиним предметом філософії: “все інше є туманністю, думкою, прагненням,

є туманністю, думкою, прагненням, свавіллям і тлінністю, єдино лише абсолютна ідея є буття, неперехідне життя, знаюча себе істина і уся істина.

Вона є єдиним предметом філософії, бо в ній міститься будь-яка визначеність і її сутність полягає в поверненні до себе через своє самовизначення чи відокремлення, то вона має різні формоутворення і завдання філософії полягає в тому, щоб пізнати її в них" [5, с. 228–289]. Особливе зацікавлення викликає гегелівський аналіз того місця "Науки логіки" ("логічного"), де викладається діалектика – в осягненні (пізнанні) абсолютної ідеї, у сфері якої, до речі, і знаходиться це логічне. Якщо прийняти до уваги взаємну протилежність форми й змісту в контексті логічної сфери "буття" абсолютної ідеї, то на основі міркувань Гегеля "сама абсолютна ідея, точніше кажучи, має своїм змістом лише те, що визначення форми є її власна завершена цілісність, чисте поняття. Визначеність ідеї і все розгортання цієї визначеності й склали предмет науки логіки; з цього розгортання сама абсолютна ідея виникла для себе; для себе ж вона виявилася такою, що визначеність виступає не у вигляді змісту, а цілком як форма, і що ідея тим самим виступає як цілком всезагальна ідея. Отже, те що передбачається тут ще розглянути, це не якийсь зміст, як такий, а всезагальність його форми, – тобто метод" [5, с. 289–290]. Таким чином, предметом науки логіки є усі визначення абсолютної ідеї та їх розгортання, виклад. Але самі ці визначення виступають у вигляді категорій, рефлексивних визначень та понять. Це й складає зміст логіки. Розгортання ж визначень, а точніше спосіб їх розгортання, тобто спосіб розгортання (викладу) змісту логіки (категорій, рефлексивних визначень та понять) є форма. Звичайно, зміст і форма в логіці злиті впродовж усього викладу логіки аж до початку розділу "Абсолютна ідея". На початку цього розділу форма немовби відшаровується від змісту, стає самостійною "для себе", вона виникає "для себе". Зміст же залишився позаду. Отже, визначеність ідеї виступає вже як форма, оскільки як форма завжди є більш загальною, ніж зміст, то в цьому випадку ідея виступає як всезагальна ідея (адже вона як форма стосується усього різноманітного змісту логіки). Ось ця всезагальність форми змісту логіки і є, за Гегелем, метод.

У наведеному вище висловлюванні Гегеля згадується термін "метод". Зрозуміло, що філософ мав на увазі саме метод діалектики. Філософ визначає його основоположні сторони (моменти): початок, аналіз і синтез, суперечність, заперечення, перше заперечення, друге заперечення, тріада, абстрактне й конкретне, коло, система, розширення методу в систему, усезагальне тощо. Нарешті, тут мова йде про діалектику Платона, Сократа, елеатів, софістів, Канта, Шеллінга та інших, а також дається визначення самої діалектики. Щодо цього Гегель зокрема, зазначає: "Цей стільки ж синтетичний, скільки й аналітичний момент судження, за яким першопочаткове всезагальне визначає себе із самого себе як інше у відношенні до себе, повинен бути названий діалектичним. Діалектика – це одна з тих стародавніх наук, яка більше усього ігнорувалася в метафізиці Нового часу, а потім взагалі в популярній філософії як античного, так і нового часу. Про Платона Діоген Лаерцій говорить, що подібно тому, як Фалес був творцем філософії природи, Сократ – моральної філософії, так Платон був творцем третьої науки, що

відноситься до філософії, – діалектики; стародавні вважали це величезною його заслугою, яку, проте, часто залишають цілком без уваги ті, хто більш усього говорить про Платона. Діалектику часто розглядали як мистецтво, так наче вона засновується на якомусь суб'єктивному таланті, а не належить до об'єктивності поняття, який вигляд вона набула у філософії Канта і який висновок він зробив з неї – це було показано вище на певних прикладах його поглядів. Належить розглядати як нескінченно важливий крок те, що діалектика знову була визнана необхідною для розуму. хоча потрібно зробити висновок, протилежний тому, який зробив звідси (Кант)" [5, с. 296]. Проте для нас є важливим дослідити, яким чином теоретичне і практичне, їх специфіка віддзеркалюється в структурі діалектики (методу)? В чому спорідненість теоретичного (теоретичної ідеї), практичного (практичної ідеї), абсолютної ідеї, діалектики (методу)? Якщо абсолютна ідея є синтезом (єдністю) теоретичного й практичного, вона "знімає" останні, тобто заперечує їх односторонність і водночас утримує їх у якості моментів, то яким чином можна простежити "утриманість" теоретичного й практичного у "тканині", в "матерії" діалектики як методу? Інакше кажучи, у чому причина ідентичності абсолютної ідеї й діалектики? Переконливих відповідей на ці питання у філософській та історико-філософській літературі ще немає. Щодо "Абсолютної ідеї" та діалектики, то, на наш погляд, влучну характеристику цьому поняттю Гегеля дав академік В. І. Шинкарук. Він зауважує, що "в гегелівському понятті абсолютної ідеї міститься також і глибокий раціональний момент. Він полягає в тому, що завдяки цьому поняттю Гегель намагався виразити об'єктивну закономірність розвитку філософської думки. За своїм раціональним змістом, абсолютна ідея – це система закономірностей людського мислення, яка історично складається, і які діють у теоретичному пізнанні і спрямовують мислення шляхом осягання абсолютної істини. Логічне пізнання цих закономірностей перетворює їх в єдино можливий усезагальний науковий метод пізнання. Осягнута абсолютна ідея – це осягнуті всезагальні закономірності, що управляють людським мисленням, і через це вона є методом. Наукою про абсолютну ідею в цьому її значенні (тобто в значенні всезагального методу) і є "Наука логіки". Гегель тому міг дати в своїй логіці дещо більше, ніж просто містичне зображення містичної абсолютної ідеї – сутність бога), бо він узяв цю ідею саме як систему закономірностей людського мислення, що історично складається. Знаменно, що найкраща з глав "Науки логіки" Гегеля – це глава про "абсолютну ідею", де "досягнуте" поняття абсолютної ідеї розкривається як діалектичний метод пізнання" [6, с. 125–126]. Але чому саме слово "ідея" використовував німецький філософ синонімом методу як синтезу теоретичного (пізнавального) й практичного? Виявляється, що стосовно методу саме "чудово й те, що Гегель називав його ідеєю. Ідея і метод споріднені: обоє є знання, за яким створюється чи відшуковується об'єкт. Тому подалі у Гегеля – "прикладна логіка" – "філософія природи" і "філософія духу". Відмінність ідеї й методу в тому, що метод є формою такого знання, ідея ж дає і зміст. У Гегеля вони співпадають, тому що в нього тут мова йде про загальний, абсолютний зміст, а він тотожний з формою.

Знання є єдність суб'єкта й об'єкта. Зміст тут суб'єкт і об'єкт, форма – їх зв'язок. В абсолютному знанні єдність їх є абсолютною, тобто суб'єкт і об'єкт нерозрізнені, цілком тотожні. Їх зв'язок є чиста форма – метод. Тому зміст “Науки логіки” – категорії. У розділі “Абсолютна ідея” мова йде вже не про категорії самі по собі, а про всезагальність їх зв'язку – метод” [7, с. 177].

Отже, у цілому досліджуваний синтез теоретичного й практичного як діалектики виглядає так. У теоретичному відношенні об'єкт виступає як даний, суший, об'єктивний. Це є пізнавальне відношення, воно споглядальне, оскільки теоретично (інтелектуально) об'єкт не змінюється. Тут теоретичне відношення є немовби позитивним, предмети залишаються в стані спокою. У практичному ж відношенні об'єкт виступає вже як дещо залежне, згідно з волею людини, її потреб. Отже, тут наявний момент негативності щодо сушого, прагнення його зміни, подолання даності. Перед нами, таким чином, очевидна протилежність. Результатом розв'язання суперечності є створення “добра” шляхом самої практичної діяльності (практичної ідеї). Тобто створене дещо предметне є єдністю “ідеї добра”, привнесеного суб'єктом, того, що зазнало зміни, і теоретичного (пізнавального), до якого повернулося практичне. Адже момент теоретичного тут полягає в тому, що утворене набуло сталої, сушої форми, форми наявного буття, об'єктивної реалізації. А те, що є, наявне буття, як зазначалося, є об'єктом пізнання, тобто теоретичного відношення. Ось ця єдність теоретичного (пізнання, істинного) і практичного (добра, належного, поняття), їх синтез у конкретному новоутвореному предметі і є абсолютною ідеєю. “Тим самим у цьому результаті, – зауважує щодо сказаного вище Гегель, – пізнання відновлене і поєднане з практичного ідеєю; знайдена в наявності дійсність визначена водночас як здійснена абсолютна мета, але не так, як в пошуковому пізнанні, тільки як об'єктивний світ, позбавлений суб'єктивності поняття, а як такий об'єктивний світ, внутрішня основа і дійсна стійкість якого є поняття. Це абсолютна ідея” [5, с. 287]. Як бачимо, теоретичне відношення за своєю природою є позитивним, бо воно залишає предмети на свободі, самостійними, недоторканими, сталими та сушими, орієнтується на них.

Практичне ж, навпаки, є негативним, воно знищує форму предмета, його визначеність, піддає її запереченню. Якщо теоретичне (пізнавальне) спрямоване на буття реальності, то практичне на перетворення буття в небуття. Це є односторонності. Саме “тому поєднання теоретичного і практичного дає такий процес, у якому форма предмету одночасно і знищується, і зберігається; такий процес Гегель називає творчістю, або формуванням предмету” [7, с. 204–205]. Отже, творчість і абсолютна ідея – синоніми, вони – синтез теоретичного й практичного. На творчу сутність абсолютної ідеї вказує і сам Гегель, коли пише: “Але абсолютна свобода ідеї полягає в тому, що вона не тільки переходить в життя і також не тільки в тому, що вона як конечне пізнання дозволяє життю світитися видимістю (*scheinen*) в собі, а в тому, що вона в своїй абсолютній істині вирішує вільно утворити із себе момент своєї особливості або першого визначення й інобуття, безпосередню ідею як свою видимість (*Widerschein*), вирішує із самої себе вільно відпустити себе як природу” [5, с. 423]. Тут може виникнути цілком закономірне питання: у якому

зв'язку знаходиться з нашими міркуваннями про єдність творчості та абсолютної ідеї діалектика, діалектичний метод? Виявляється, в прямому і безпосередньому. Річ у тім, що в "Науці логіки" Гегель дав зображення трьох усезагальних форм діалектичного: переходу, рефлексії (відображення), розвитку. У бутті, на думку філософа, панує перехід (взаємоперехід), у сутності – рефлексія (відображення), у понятті – розвиток. Саме розвиток є вищою формою діалектичного і все "Вчення про поняття", тобто третій, останній розділ книги "Наука логіки"; а глава "Абсолютна ідея" є "експозицією" виключно принципу розвитку. Ось як у вказаній главі Гегель розкриває зміст принципу розвитку: "Цей рух вперед визначає себе, насамперед таким чином, що він починає з простих визначеностей і що наступні за ними визначеності стають все багатшими і конкретнішими. Адже результат містить свій початок, і рух цього початку збагатив його новою визначеністю. Всезагальне складає основу; тому рух вперед не слід приймати за процес, що протікає від чогось іншого до чогось іншого. В абсолютному методі поняття зберігається в своєму інобутті, всезагальне – в своєму відокремленні, в судженні і реальності; на кожному ступені подальшого визначення всезагальне підносить всю масу свого попереднього змісту і не тільки нічого не втрачає від свого діалектичного руху вперед, не тільки нічого не залишає позаду себе, а несе з собою все набуте і збагачується і згущується всередині себе.

Це розширення (всезагального) можна розглядати як момент змісту, а всередині цілого – як першу посилку; всезагальне надане багатству змісту, безпосередньо збережене в ньому" [5, с. 306–307]. Як бачимо, принцип розвитку являє собою єдність моментів зміни і збереження, прямого й зворотного руху. Така єдність є, звичайно, суперечністю, яка розв'язується у формі процесу збереження того, що змінюється через поступальну переміну його форм, визначеностей у рамках конкретної міри його збереження.

Розвиток не є просто зміною, як і не є просто збереженням. Це є процес, в основі якого лежить діалектична суперечність одночасної зміни й збереження, перетворення та єдності. Розвиток є синтезом зміни (перетворення) і збереження (єдності, сталості, даності). Тому у своїй основі розвиток як логічний принцип, як "абсолютна ідея", відповідно, теоретичне й практичне джерело. Але творчість також є процесом, у якому одночасно суперечливо поєднані зміни, виникнення нового та збереження, "включення старого", сталість, продовження наявного буття в перетвореному вигляді. Тому і розвиток, і творчість є рухом, процесом створення нового із збереженням субстанції. У більш широкому плані слід погодитися з думкою М. Л. Злотіної, що людська діяльність включається в усезагальний процес розвитку як його вища форма. Саме як вища форма вона реалізує всі потенції розвитку, перетворення руху, виступає в своїй сутності як творчо-перетворювальна діяльність. Розвиток, таким чином, виступає загальнодіалектичним аналогом творчої діяльності, тому й Злотіна наголошує: "Відповідно принцип розвитку володіє всезагальністю як світоглядно-методологічним регулятором і орієнтиром того особливого виду соціальної діяльності, через який реалізується всезагальна (родова) сутність людської діяльності. Таким особливим видом діяльності, адекватним

її сутності, являється творчість. Логіка творчості – це в кінцевому рахунку логіка розвитку, спосіб діяльності за загальними законами утворення нового, що специфічно реалізується у відповідності з конкретною природою тієї чи іншої сфери діяльності. Ці закони виступають і як граничні критерії творчої діяльності” [8, с. 229–230]. Людська діяльність за своєю суттю завжди, першопочатково, була і є творчою. Вона має діалектично-суперечливу природу, будучи єдністю (синтезом) моментів свободи й необхідності. Процесійно ця суперечність розв’язується як свободне діяння, що регулюється об’єктивними законами. Але за певних умов єдина, творча за своєю внутрішньою суттю людська діяльність (творчість) як єдність моментів свободи й необхідності може набути перетворених форм і зовнішньо виявитися у вигляді полярно взаємовиключених сторін – свавілля й стандарту (примусу). Останні можуть навіть перетворитися в окремі, самостійні форми діяльності, розмежовані в “просторі і часі” і відмежовані від свого єдиного творчого джерела. Ось тоді й виникає поділ і протиставлення творчості як діяльності, що не підлягає наявному стандарту, результатом якої є те, чого раніше не було, і нетворчої діяльності як заданої алгоритмом, стандартом, репродуктивної за результатом, тобто відтворенням уже створеного (природою або самою людиною). “Таким чином, – цілком справедливо підкреслює М. Л. Злотіна, – як суперечлива в сутності детермінація розвитку реалізується через свої протилежні сторони – в формі однозначної і неоднозначної детермінації – так і людська діяльність, творча по суті, реалізується суперечливо, породжуючи в своєму русі полярності, що набувають відносно самостійного буття як протилежні сутності цієї діяльності форми. На протилежність цим формам діяльності, однобічно і перетворено реалізуючим ізольовано взяті моменти цілісної людської діяльності, творчість являється діяльністю універсальною, володіючи сутнісною всезагальністю... У вказаному смислі діяти універсально, діяти творчо, діяти за логікою розвитку – одне і те ж” [8, с. 233–234]. У чому ж ключ до розуміння творчо-перетворювальної діяльності людини? У розумінні всього універсуму не як чогось інертного, закритого, а як діяльної субстанції, самостворюючої за власними законами якісну різноманітність своїх форм.

Зі всього сказаного вище стає зрозуміло, що саме через принцип розвитку й поняття творчості реалізується синтез теоретичного й практичного, пізнавального й перетворювального в діалектиці. Діалектика тому є синтез теоретичного й практичного. Отже, у коло категорій, які дають систематичне зображення єдності теоретичного й практичного, окрім мистецтва, включається діалектика. Це дуже важливо, “адже в нашій філософській літературі, – підкреслює М. О. Булатов, – дуже мало досліджена початкова історична ступінь діяльності і її завершальна ступінь (синтез теорії і практики є особлива її форма).

Протилежні категорії в їх єдності дають дещо особливе (так, синтез кількості і якості є міра, синтез буття і небуття – становлення і т. д.). Тому й у цьому випадку не можна задовольнятися, як звично робиться, словом “єдність”, потрібно відкрити її конкретний смисл і особливу форму. Тільки тоді ми знайдемо загальнофілософську структуру діяльності” [9, с. 210].

Звичайно, у жодного з попередників Гегеля, та й після нього, ми не знаходимо розуміння діалектики як синтезу теоретичного й практичного. У Гегеля таке розуміння зустрічається вперше, і розвиток думок німецького мислителя в цьому напрямку буде вагомим кроком в історії філософії як історії самопізнання діалектики.

-
1. Гегель Г. Наука логики // Энциклопедия философских наук. М., 1974. Т. 1.
 2. Гегель Г. Наука логики: В 3 т. М., 1970. Т. 1.
 3. Гегель Г. Феноменология духа. М., 1959.
 4. Виндельбанд В. Дух и история. М., 1995.
 5. Гегель Г. Наука логики: В 3 т. Т. 3.
 6. Шинкарук В. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964.
 7. Булатов М. Ленинский анализ немецкой классической философии. Логико-диалектические и историко-философские проблемы. К., 1974.
 8. Злотина М. Диалектические законы развития как мировоззренческие принципы человеческой деятельности // Практика, познание, мировоззрение. К., 1980. С. 223–239.

HEGEL AND A PROBLEM OF UNDERSTANDING OF DIALECTICS AS SYNTHESIS OF THEORETICAL AND PRACTICAL ONES

Vasyl' Lysyj

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

Only in Hegel's system the analysis of logical dialectics as unity (synthesis) of theoretical and practical ones for the first time is carried out. Such synthesis is found out in a concept of creativity, panto-dialectical analogue of which is a concept of a method, and further development.

Key words: theoretical, practical, a method, dialectics, creativity, idea.

Стаття надійшла до редколегії 14. 03. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003